

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2025-yil 1-son

VOLUME 5 / ISSUE 1 / 2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1.

Crossref
Content
Registration

ISSN: 2181-1938

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence

**MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK
UNIVERSITETI**

“Jurisprudensiya” – “Юриспруденция” – “Jurisprudence” huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi tomonidan 2020-yil 22-dekabrda 1140-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro‘yxatiga kiritilgan.

Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko‘paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

Nashr bo‘yicha mas‘ul:

O. Choriyev

Muharrirlar:

Sh. Jahonov, Y. Yarmolik, E. Mustafayev,
K. Abduvaliyeva, Y. Mahmudov,
M. Sharifova, Sh. Beknazarova

Musahhih:

S. Rasulova

Texnik muharrir:

U. Sapayev

Dizayner:

D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahri,
Sayilgoh ko‘chasi, 35.
Tel.: (0371) 233-66-36 (1169)

Veb-sayt: jurisprudence.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Obuna indeksi: 1387

Tasdiqnoma

№ 174625, 29.11.2023-y.

Jurnal 17.02.2024-yilda
bosmaxonaga topshirildi.

Qog‘oz bichimi: A4.
Shartli bosma tabog‘i: 15,8
Adadi: 100. Buyurtma: № 52.

TDYU bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili:
100047. Toshkent shahri,
Sayilgoh ko‘chasi, 37.

© Toshkent davlat yuridik universiteti

BOSH MUHARRIR

B. Xodjayev – Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori, yuridik fanlar doktori, professor

BOSH MUHARRIR O‘RINBOSARI

J. Allayorov – Toshkent davlat yuridik universiteti Ilmiy boshqarmasi boshlig‘i, yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

MAS‘UL MUHARRIR

N. Ramazonov – Toshkent davlat yuridik universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

TAHRIR HAY‘ATI A‘ZOLARI

J. Blum – Boston kolleji Huquq maktabi professori, huquq doktori (Boston, AQSh)

M. Vishovatiy – Gdansk universiteti professori (Gdansk, Polsha)

A. Hoshimxonov – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

M. Axmedshayeva – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

X. Xayitov – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

I. To‘raboyev – Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti v.b., yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

S. Xolboyev – O‘zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi dotsenti, yuridik fanlar nomzodi (Toshkent, O‘zbekiston)

N. Raxmonkulova – Jahon iqtisodiyoti va diplomatiyasi universiteti dotsenti, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

Z. Esanova – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

J. Ne‘matov – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, yuridik fanlar doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

M. Kurbanov – Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti, yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (Toshkent, O‘zbekiston)

R. Kuchkarov – Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi (Toshkent, O‘zbekiston)

УЧРЕДИТЕЛЬ: ТАШКЕНТСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЮРИДИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ

Правовой научно-практический журнал «Юриспруденция» – «Yurisprudensiya» – «Jurisprudence» зарегистрирован Агентством печати и информации Узбекистана 22 декабря 2020 года с удостоверением № 1140.

Журнал включён в перечень журналов Высшей аттестационной комиссии при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан.

Авторские права принадлежат Ташкентскому государственному юридическому университету. Все права защищены. Использование, распространение и воспроизведение материалов журнала осуществляется с разрешения учредителя.

Реализуется по договорной цене.

Ответственный за выпуск:

О. Чориев

Редакторы:

Ш. Жахонов, Е. Ярмолик, Э. Мустафаев,
К. Абдувалиева, Й. Махмудов,
М. Шарифова, Ш. Бекназарова

Корректор:

С. Расулова

Технический редактор:

У. Сапаев

Дизайнер:

Д. Ражапов

Адрес редакции:

100047. Город Ташкент,
улица Сайилгох, 35.
Тел.: (0371) 233-66-36 (1169)

Веб-сайт: jurisprudence.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Подписной индекс: 1387

Свидетельство

от 29.11.2023 № 174625.

Журнал передан в типографию
17.02.2024.

Формат бумаги: А4.

Усл. п. л. 15,8. Тираж: 100 экз.

Номер заказа: 52.

Отпечатано в типографии

Ташкентского государственного
юридического университета.

100047, г. Ташкент, ул. Сайилгох, дом 37.

© Ташкентский государственный
юридический университет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Б. Ходжаев – доктор юридических наук, профессор, проректор по научной работе и инновациям Ташкентского государственного юридического университета

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Ж. Аллаёров – доктор философии по юридическим наукам, доцент, начальник управления по науке Ташкентского государственного юридического университета

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Н. Рамазонов – доктор философии по филологическим наукам, доцент, заведующий кафедрой узбекского языка и литературы Ташкентского государственного юридического университета

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ

Дж. Блум – доктор права, профессор Школы права колледжа Бостона (Бостон, США)

М. Вишоватый – профессор Гданьского университета (Гданьск, Польша)

А. Хошимхонов – доктор юридических наук, профессор Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

М. Ахмедшаева – доктор юридических наук, профессор Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

Х. Хаитов – доктор юридических наук, профессор Академии государственного управления при Президенте Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

И. Турабоев – доктор философии по юридическим наукам, и. о. доцента Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

С. Холбоев – кандидат юридических наук, доцент Высшей школы судей при Высшем судейском совете Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Н. Рахмонкулова – доктор юридических наук, доцент Университета мировой экономики и дипломатии (Ташкент, Узбекистан)

З. Эсанова – доктор юридических наук, профессор Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

Ж. Нематов – доктор юридических наук, профессор Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

М. Курбанов – доктор философии по юридическим наукам, доцент (Ташкент, Узбекистан)

Р. Кучкаров – кандидат филологических наук, и. о. доцента Ташкентского государственного юридического университета (Ташкент, Узбекистан)

**FOUNDER: TASHKENT STATE
UNIVERSITY OF LAW**

“Yurisprudensiya” – “Юриспруденция” – “Jurisprudence” legal scientific and practical journal was registered by the Press and Information Agency of Uzbekistan on December 22, 2020 with certificate No. 1140.

The journal is included in the list of journals of the Higher Attestation Commission under the Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan.

Copyright belongs to Tashkent State University of Law. All rights reserved. Use, distribution and reproduction of journal materials are carried out with the permission of the founder.

Agreed-upon price.

Publication Officer:

O. Choriev

Editors:

Sh. Jakhonov, Y. Yarmolik, E. Mustafaev,
K. Abduvalieva, Y. Makhmudov,
M. Sharifova, Sh. Beknazarova

Proofreader:

S. Rasulova

Technical editor:

U. Sapaev

Designer:

D. Rajapov

Editorial office address::

100047. Tashkent city,
Sayilgokh street, 35.
Phone: (0371) 233-66-36 (1169)

Website: jurisprudence.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Subscription index: 1387.

Certificate

№ 174625, 29.11.2023.

The journal is submitted to the Printing house on 17.02.2024.

Paper size: A4.

Cond.p.f: 15,8.

Units: 100. Order: № 52.

Published in the Printing house of Tashkent State University of Law. 100047. Tashkent city, Sayilgokh street, 37.

© Tashkent State University of Law

CHIEF EDITOR

B. Xodjaev – Deputy Rector for Scientific Affairs and Innovations of Tashkent State University of Law, Doctor of Law, Professor

DEPUTY EDITOR

J. Allayorov – Head of the Scientific Department of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Associate Professor

EXECUTIVE EDITOR

N. Ramazonov – Head of the Department of Uzbek Language and Literature of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

J. Blum – Professor of Law School of Boston College, Doctor of Law (Boston, USA)

M. Vishovatiy – Professor of the University of Gdańsk (Gdansk, Poland)

A. Khoshimxonov – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

M. Axmedshaeva – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

X. Xayitov – Professor of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

I. Turaboev – Acting Associate Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Law (Tashkent, Uzbekistan)

S. Xolboev – Associate Professor of the Supreme School of Judges under the Supreme Judicial Council of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Legal Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

N. Raxmonkulova – Associate Professor of the University of World Economy and Diplomacy, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

Z. Esanova – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

J. Ne’matov – Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Law (Tashkent, Uzbekistan)

M. Kurbanov – Associate Professor of Tashkent State University of Law, Doctor of Philosophy (PhD) in Law (Tashkent, Uzbekistan)

R. Kuchkarov – Acting Associate Professor of Tashkent State University of Law, Candidate of Philological Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI VA TARIXI. HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

- 8 **AXMEDSHAYEVA MAVLYUDA AXATOVNA**
Yurislingvistika va normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish:
ayrim nazariy-huquqiy masalalar
- 17 **SODIKOV AKMAL SHAVKAT O'G'LI**
Norma ijodkorligini axborot bilan ta'minlash: huquqiy munosabat va vositalar tahlili

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI. TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA HUQUQI.
XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- 30 **ISANOV XOLMUROD RUZIYEVICH**
Sun'iy intellekt tizimlari oshiqcha xavf manbai sifatida: fors-major holati

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI. JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

- 38 **JUMANAZAROVA MARJONA BOTIR QIZI**
Oxirgi zarurat holatida yetkazilishiga yo'l qo'yilgan zararining chegarasini aniqlash muammolari

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI. KRIMINALISTIKA, TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

- 51 **XUDAYBERGENOV BAXRAM KUANISHBAEVICH, HABIBULLAYEV DALERBEK BAXTIYOR O'G'LI**
Shaxsni tutqunlikka olish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilish: xorij tajribasi
- 63 **BARAKAYEV LAZIZJON OTAQULOVICH**
Iqtisodiy ekspertizalarni tayinlash va o'tkazish bilan bog'liq muammolar tahlili
- 75 **MAMADALIYEV O'TKIR ABDUG'AFFAROVICH**
Jinoyat ishini sudda ko'rish uchun tayyorlash bosqichida protsessual xatolarni bartaraf qilish imkoniyatlari

12.00.12 – KORRUPSIYA MUAMMOLARI

- 86 **KUDRATOV MANUCHEHR, NOROV ILXOM IBROXIMOVICH**
Markaziy Osiyoning ayrim davlatlarida korrupsiyaga qarshi choralar: qiyosiy tahlil
- 95 **MELIYEV XUDOYOR XURRAMOVICH**
Korrupsiyaning oldini olishda ma'lumotlarning taqsimlangan reyestri (blokcheyn) texnologiyasi ahamiyati
- 102 **SAFAROV TEMUR UKTAMOVICH**
Davlat organlarida korrupsiyani aralash idoraviy nazorat qilish

12.00.15 – KRIMINOLOGIYA

- 114 **KASIMOV NODIRJON SODIKJONOVICH**
Qasddan odam o'ldirish jinoyatining viktimologik oldini olishda ayrim xorijiy davlatlar tajribasi tahlili

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI VA METODIKASI (SOHALAR BO'YICHA)

- 121 **GULYAMOVA GULNORA YAKUBOVNA**
Yuridik terminologiyada leksik qatlamlarning qaror topishi
- 129 **ZIYAMUXAMEDOVA SHAHNOZA TOLKUNOVNA**
O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasida qo'llangan *-lan, -lash, -lat, -lantir, -lashtir* affikslarini
yuridik ta'limda o'rganish bo'yicha mulohazalar

СОДЕРЖАНИЕ

12.00.01 – ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

- 8 **АХМЕДШАЕВА МАВЛЮДА АХАТОВНА**
Юрислингвистика и проведение лингвистической экспертизы проектов нормативно-правовых актов: некоторые теоретико-правовые вопросы
- 17 **СОДИКОВ АКМАЛ ШАВКАТ УГЛИ**
Информационное обеспечение нормотворчества: анализ правовых отношений и средств

12.00.03 – ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО. СЕМЕЙНОЕ ПРАВО. МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

- 30 **ИСАНОВ ХОЛМУРОД РУЗИЕВИЧ**
Системы искусственного интеллекта как источник повышенной опасности: форс-мажорные обстоятельства

12.00.08 – УГОЛОВНОЕ ПРАВО. УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

- 38 **ЖУМАНАЗАРОВА МАРЖОНА БОТИР КИЗИ**
Проблемы определения пределов допустимого вреда в состоянии крайней необходимости

12.00.09 – УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС. КРИМИНАЛИСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЕ ПРАВО И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

- 51 **ХУДАЙБЕРГЕНОВ БАХРАМ КУАНЫШБАЕВИЧ, ХАБИБУЛЛАЕВ ДАЛЕРБЕК БАХТИЁР УГЛИ**
Расследование преступлений, связанных с захватом заложников: зарубежный опыт
- 51 **БАРАКАЕВ ЛАЗИЗЖОН ОТАКУЛОВИЧ**
Анализ проблем назначения и проведения экономических экспертиз
- 75 **МАМАДАЛИЕВ УТКИР АБДУГАФФАРОВИЧ**
Возможности устранения процессуальных ошибок на этапе подготовки уголовного дела к судебному разбирательству

12.00.12 – ПРОБЛЕМЫ КОРРУПЦИИ

- 86 **КУДРАТОВ МАНУЧЕХР, НОРОВ ИЛЬХОМ ИБРОХИМОВИЧ**
Антикоррупционные меры в ряде стран Центральной Азии: сравнительный анализ
- 95 **МЕЛИЕВ ХУДОЁР ХУРРАМОВИЧ**
Значение технологии распределённого реестра данных (блокчейна) в предотвращении коррупции
- 102 **САФАРОВ ТЕМУР УКТАМОВИЧ**
Смешанный ведомственный контроль коррупции в государственных органах

12.00.15 – КРИМИНОЛОГИЯ

- 114 **КАСИМОВ НОДИРЖОН СОДИКЖОНОВИЧ**
Анализ опыта некоторых зарубежных стран в виктимологической профилактике преступлений умышленного убийства

13.00.02 – ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ (ПО ОТРАСЛЯМ)

- 121 **ГУЛЯМОВА ГУЛЬНОРА ЯКУБОВНА**
Создание лексических пластов в юридической терминологии
- 129 **ЗИЯМУХАМЕДОВА ШАХНОЗА ТОЛКУНОВНА**
Размышления об изучении аффиксов *-lan*, *-lash*, *-lat*, *-lantir*, *-lashtir* в юридическом образовании на примере новой Конституции Узбекистана

CONTENTS

12.00.01 – THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. HISTORY OF LEGAL DOCTRINES

- 8 **AKHMEDSHAEVA MAVLYUDA AKHATOVNA**
Legal linguistics and linguistic expertise of draft normative legal documents: some theoretical and legal issues
- 17 **SODIKOV AKMAL SHAVKAT UGLI**
Informational support for rulemaking: analysis of legal relations and means

12.00.03 – CIVIL LAW. BUSINESS LAW. FAMILY LAW. INTERNATIONAL PRIVATE LAW

- 30 **ISANOV KHOLMUROD RUZIYEVICH**
Artificial intelligence systems as a source of excessive risk: force majeure situation

12.00.08 – CRIMINAL LAW. CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

- 38 **JUMANAZAROVA MARJONA BOTIR KIZI**
Problems of determining the limits of damage permitted in the case of extreme necessity

12.00.09 – CRIMINAL PROCEEDINGS. FORENSICS, INVESTIGATIVE LAW AND FORENSIC EXPERTISE

- 51 **KHUDAYBERGENOV BAKHRAM KUANISHBAEVICH, HABIBULLAYEV DALERBEK BAKHTIYOR UGLI**
Investigation of crimes related to hostage-taking: foreign experience
- 63 **BARAKAEV LAZIZJON OTAKULOVICH**
Analysis of problems related to appointment and conduct of economic expertise
- 75 **MAMADALIEV UTKIR ABDUGAFFAROVICH**
Opportunities for eliminating procedural errors during the preparatory stage of criminal case trials

12.00.12 – CORRUPTION PROBLEMS

- 86 **KUDRATOV MANUCHEHR, NOROV ILKHOM IBROKHIMOVICH**
Anti-corruption measures in several Central Asian countries: comparative analysis
- 95 **MELIEV KHUDOYOR KHURRAMOVICH**
The significance of distributed data register (blockchain) technology in preventing corruption
- 102 **SAFAROV TEMUR UKTAMOVICH**
Mixed departmental control of corruption in state bodies

12.00.15 – CRIMINOLOGY

- 114 **KASIMOV NODIRJON SODIKJONOVICH**
Analysis of the experience of some foreign countries in victimological prevention of premeditated killing

13.00.02 – THEORY AND METHODOLOGY OF EDUCATION AND UPBRINGING (BY FIELDS)

- 121 **GULYAMOVA GULNORA YAKUBOVNA**
Creation of lexical layers in legal terminology
- 129 **ZIYAMUKHAMEDOVA SHAHNOZA TOLKUNOVNA**
Considerations on the study of the affixes *-lan*, *-lash*, *-lat*, *-lantir*, *-lashtir* used in the new Constitution of Uzbekistan in legal education

Kelib tushgan / Получено / Received: 13.12.2024
Qabul qilingan / Принято / Accepted: 03.02.2025
Nashr etilgan / Опубликовано / Published: 17.02.2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1./BJGH2174

UDC: 343.233(045)(575.1)

OXIRGI ZARURAT HOLATIDA YETKAZILISHIGA YO‘L QO‘YILGAN ZARARNING CHEGARASINI ANIQLASH MUAMMOLARI

Jumanazarova Marjona Botir qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoyat huquqi, kriminologiya, korrupsiyaga
qarshi kurashish kafedrasini o‘qituvchisi,
yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID: 0000-0001-9413-7777
e-mail: botirqizi@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qilmishning jinoyatligini istisno qiluvchi holatlardan biri bo‘lgan oxirgi zarurat holati amalda mavjud bo‘lishi uchun shaxs tomonidan yetkazilishi mumkin bo‘lgan zararga qo‘yiluvchi talablarga bag‘ishlangan. Mavzuning dolzarbligi shundaki, amaliyotda oxirgi zaruratni qo‘llash borasida bo‘shliqlarning mavjudligi fuqarolarning ushbu normalardan foydalanish huquqlari cheklanishiga sabab bo‘lmoqda. Lekin shu kunga qadar oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zararning doirasi, uning chegarasi bilan bog‘liq nazariy muammolar olimlarimiz tomonidan ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o‘rganilmagan. Maqolada G‘arb va MDHning qator olimlari, jumladan, B. Grant, J. Herring, G.M. Gexfenbaum, V.N. Vinokurov, A.V. Nikulenko va boshqalarning oxirgi zaruratda zararni baholashga qaratilgan fikrlari nazariy jihatdan o‘rganildi. Zararni baholash uchun jinoyat huquqi nazariyasida uchraydigan ikki xil tamoyil, ya‘ni zaruriyat va mutanosiblik tamoyillari tahlil etildi. Shuningdek, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya kabi ilg‘or xorijiy davlatlarning tajribasiga murojaat etilgan holda mazkur davlatlarda mavjud sud amaliyoti materiallari tahlil qilingan. Nafaqat milliy va xorijiy olimlarning nazariy qarashlari, balki yuzdan ortiq huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rov natijalari o‘rganilib, yakunda xulosa qilindi. Shu bilan birga, jinoyat qonunchiligimizdagi ayni normalarni takomillashtirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Oxirgi zarurat normalarni takomillashtirishga qaratilgan nazariy g‘oyalarga “Quad necessitas non habet legem” va “Necessitas vincit legem” tamoyillari asos sifatida olindi.

Kalit so‘zlar: oxirgi zarurat, zarar, xavf, zaruriyat, mutanosiblik, obyektiv mezon, subyektiv mezon

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЕДЕЛОВ ДОПУСТИМОГО ВРЕДА В СОСТОЯНИИ КРАЙНЕЙ НЕОБХОДИМОСТИ

Жуманазарова Маржона Ботир кизи,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
преподаватель кафедры «Уголовное право,
криминология и борьба с коррупцией»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются требования, предъявляемые к ущербу, который может быть причинён в состоянии крайней необходимости – одном из обстоятельств, исключающих преступность деяния. Актуальность темы обусловлена тем, что существующие пробелы в правоприменительной практике ограничивают возможность граждан ссылаться на данную норму. Однако до настоящего времени объём допустимого ущерба в состоянии крайней необходимости, а также вопросы, связанные с его пределами, не стали предметом глубоких научных исследований в юридической науке Узбекистана. В статье теоретически изучены мнения западных учёных и исследователей СНГ, в частности Б. Гранта, Дж. Херринга, Г.М. Гехфенбаума, В.Н. Винокурова, А.В. Никуленко и других, посвящённые вопросам оценки ущерба в состоянии крайней необходимости. Проведён анализ двух ключевых принципов, встречающихся в теории уголовного права при оценке вреда – принципа необходимости и принципа соразмерности. Также рассмотрен судебный опыт таких стран, как США, Великобритания и Германия, в контексте правоприменения норм о крайней необходимости. В исследовании использованы не только теоретические взгляды отечественных и зарубежных учёных, но и результаты опроса более ста сотрудников правоохранительных органов. На основании проведённого анализа сделаны выводы и выработаны предложения по совершенствованию уголовного законодательства Узбекистана в части норм о крайней необходимости. В качестве теоретической основы для усовершенствования данных норм использованы принципы «*Quod necessitas non habet legem*» и «*Necessitas vincit legem*».

Ключевые слова: крайняя необходимость, ущерб, опасность, необходимость, соразмерность, объективный критерий, субъективный критерий

PROBLEMS OF DETERMINING THE LIMITS OF DAMAGE PERMITTED IN THE CASE OF EXTREME NECESSITY

Jumanazarova Marjona Botir kizi,

Lecturer at the Department of Criminal Law,
Criminology, and Anti-Corruption,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. This article is devoted to the requirements for the damage that a person may cause for the actual existence of a state of extreme necessity, which is one of the circumstances excluding the criminality of the act. The relevance of the topic lies in the fact that the presence of gaps in the practice of applying extreme necessity leads to the restriction of citizens' rights to use these norms. However, until now, the theoretical problems related to the extent of damage caused in a state of extreme necessity and its limits have not been studied by our scientists as a subject of scientific research. The article theoretically examines the views of a number of Western and CIS scientists, including B. Grant, J. Herring, G.M. Geffenbaum, V.N. Vinokurov, A.V. Nikulenko, and others, aimed at assessing damage in extreme necessity. To assess the damage, two different principles encountered in criminal law theory, namely the principles of necessity and proportionality, were analyzed. Also, referring to the experience of such advanced foreign countries as the USA, Great Britain, and Germany, the materials of judicial practice available in these countries were analyzed. Not only the theoretical views of domestic and foreign scientists, but also the results of a survey conducted among more than one hundred law enforcement officers were studied, and conclusions were drawn. At the same time, proposals and recommendations aimed at improving these norms in our criminal legislation were developed. Theoretical ideas aimed at improving the norms of ultimate necessity are based on the principles “*Quod necessitas non habet legem*” and “*Necessitas vincit legem*.”

Keywords: extreme necessity, harm, danger, necessity, proportionality, objective criterion, subjective criterion

Kirish

O'zbekiston Respublikasi JK 38-moddasida qilmishning qachon jinoyat sifatida inkor etilishi belgilangan. Shu bilan birga, qanday hollarda uni jinoyat deb topish mumkin-u, lekin boshqa asoslar, ya'ni jazo tayinlash jarayonida shaxs ahvolini yengillashtirishni nazarda tutuvchi oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish hollari ham nisbatan bayon qilingan. JK ushbu normasida zararining chegarasi qat'iy belgilanmaganligi huquqni muhofaza qiluvchi organlar va oddiy fuqaro uchun ham mazkur normani qo'llashda qiyinchiliklar, tushunmovchiliklar yaratishi shubhasiz.

Oxirgi zarurat holatida zararining chegarasini aniqlash qoidalari ishlab chiqilishi bugungi kunning dolzarb masalasidir. Sababi hozirda jinoyat huquqi nazariyasida aynan oxirgi zarurat normalarini qo'llash bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda shaxs xavfga javob berishda bir qancha yo'l mavjudligini tushungan holda ular ichidan ko'proq zarar keltiruvchisini tanlagan vaziyatda oxirgi zarurat normasi ishga tushishi yoki tushmasligi va aksincha, shaxs xavfga javob berishda bir qancha yo'l borligini tushunmagan holda ular orasidan ko'proq zararga sabab bo'luvchisini tasodifan tanlangan hollarda so'z yuritilayotgan normalar qo'llana olishi yoki qo'llanilmasligi bilan bog'liq muammoga nazariy jihatdan yechim taqdim etilmagan. Huquqni qo'llash amaliyotida bu kabi bo'shliqlarning mavjudligi fuqarolarning oxirgi zarurat normalaridan foydalanishga bo'lgan huquqlarining cheklanishiga sabab bo'lmoqda.

Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026-yilgacha mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida insonparvarlik tamoyilini keng joriy etish, jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish institutini isloh qilish kabi maqsadlar belgilangani ham oxirgi zarurat holatida yetkazilishiga ruxsat berilgan zararining chegarasini aniqlash muammosiga yechim taqdim etish dolzarb aha-

miyatga egaligidan dalolat beradi. Zero, oxirgi zaruratni qo'llash bilan bog'liq mavjud muammolar jinoyat qonuni insonparvarlik tamoyilining qo'llanishiga to'siq yaratadi, shuningdek, fuqarolarga nisbatan nohaq jinoyat ishi qo'zg'atilishiga sabab bo'ladi.

Biz tanishib chiqqan izlanishlarning aksariyat qismida oxirgi zarurat uchun qat'iy talab o'rnatish maqsadi ustunlik qilgan. Quyida aksincha, aniqlangan muammolarga oxirgi zaruratning "*quod necessitas non habet legem*" – "zarurat qonunni bilmaydi" va "*necessitas vincit legem*" – "zarurat qonundan ustun" tamoyillari asosida yondashishga harakat qildik.

Material va metodlar

Oxirgi zaruratdagi nazariy va amaliy jihatlarining bir qismi sifatida oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zararining doirasi, uning chegarasi bilan bog'liq nazariy muammolar olimlarimiz tomonidan shu kunga qadar ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o'rganilmagan. Shu sababli ham, ayni mavzu yuzasidagi masalalarni tahlil qilishda qiyosiy-huquqiy, ijtimoiy so'rovlar o'tkazish, induksiya va deduksiya, analiz va sintez kabi ilmiy bilish usullaridan keng foydalanildi. Shu bilan birga, ilg'or xorijiy davlatlarning qonunni qo'llash amaliyoti tahlili asosida tegishli xulosalar qilindi.

Tadqiqot natijalari

Y.Y. Pudovochkin zaruratning ruxsat etilgan doirasidan oshib ketishning uch shaklini sanaydi [1, 87-b.]:

a) xavfning turi va darajasiga yoki barta-raf etilgan vaziyatlarga mutlaqo mos kelmaydigan tarzda qasddan zarar yetkazish;

b) oldini olish maqsadidagi zarar bilan bir xil yoki undan ko'proq zarar yetkazishni qasddan sodir etish;

c) xavfni o'zgacha usullar bilan barta-raf etishning aniq imkoniyati bor bo'lganda, qasddan zarar yetkazish.

Oxirgi zaruratning huquqiy me'yorlari zarracha buzilsa ham huquqiy oqibatda keskin o'zgarish vujudga kelishi mumkin: zarurat holati bekor bo'ladi va avval kutilmagan

javobgarlik yuzaga keladi. Shunga asoslanib, JKning bu normasi o'zida ikki qarama-qarshi, bir vaqtda mavjud bo'la olmaydigan atamalarni jamlagan, deyish mumkin.

Bugungi kunda kelib chiqqan va oldi olingan zararni taqqoslashda qaysi tamoyilga murojaat etish mumkinligi borasida bahslar uchrab turadi. Ilmiy yondashuv darajasida zaruriyat va mutanosiblik kabi ikki tamoyil ishlab chiqilgan [2, 120-b.].

Zaruriyat tamoyilining mazmuni qonunchilikda keng murojaat etiluvchi rasionallik g'oyasi asosida shakllangan. Ya'ni to'qnash kelingan xavfga bo'lgan javob mavjud bir qancha javoblar ichida eng mutanosibi bo'lishi shart. Bu tamoyil shaxsga zarar yetkazishga ruxsat beradi, sharti shuki, kelib chiqadigan zarar keragidan ortiq bo'lmasin.

Ayni tamoyilning g'oyasini qo'llovchi N.V. Lisak "minimal zarar yetkazmasdan mazkur zararining oldini olishning iloji yo'qligi" [3, 75-b.] haqida mulohaza bildirgan. Tubdan farq qiluvchi qarash Barklay Grantga tegishli bo'lib, uning fikricha, zaruriyat tamoyili qonunga zid xatti-harakatlarning barcha tomonlari hisobga olingan holda ruxsat etilganini aniqlashga bog'liq bo'lib, zararlar muvozanati mavjud bo'lgan eng kam yomonlikni tanlash lozimligini bildiradi [4, 59-b.].

Fikrimizcha, ushbu tamoyil faqat qonunga rioya qilish yo'li orqali xavfni to'xtatib qolish imkoni istisno etilganda qonunni buzish bilan xavfning oldini olish qo'llanishi mumkinligida namoyon bo'ladi. Biroq bu bilan biz zaruriyat tamoyilida shaxs kam zararlar ichidan ham eng kamini tanlashi kerak, degan fikrdan yiroqmiz. Sababi, bu kabi sharhlash xavf bilan kurashish imkonini bajarib bo'lmaydigan pozitsiyaga olib chiqilishiga sharoit yaratgan bo'lar edi.

Jinoyat huquqida zaruriyat biror harakat asosida erishish mumkin bo'lgan natijaga minimal darajada qancha kuch sarflash kerakligini anglatadi. Bu tamoyilni ayni oxirgi zarurat holatida qo'llashda qiyinchiliklar faqat xavfni bartaraf etishda bir emas, balki bir

qancha muqobil imkoniyatlar yaqqol ko'zga tashlanib turganda va ular orasidan birini tanlash kerak bo'lganda kelib chiqadi.

Misol uchun, *ov qilish taqiqlangan hududda sayr qilayotgan shaxsga Qizil kitobga kiritilgan silovsin yoki qoplon hujum qilganida shaxs oldida ikki xil tanlov imkoniyati yuzaga keladi: o'zini qutqarish uchun bu hayvonni o'ldirish yoki yaqin atrofdagi ovchining uyi eshigini sindirib kirib, unga mulkiy zarar yetkazish.*

Shaxsning ushbu holatda oldi olingan zarardan kamroq zarar yetkazganining o'zi yetarli hisoblanadi. Hayvonni o'ldirish yoki mulkka shikast yetkazish holatlaridan ham qay biri kamroq ekanini aniqlashga hojat bo'lmaydi, sababi ularning har ikkisi oldi olingan zararga qaraganda kichik sanaladi.

Agar shaxs xavfga javob berishda ikki muqobil imkonga ega bo'lgani holda ulardan biri ijtimoiy xavflilikka ega, ikkinchisi esa bunday ijtimoiy nomaqbul qilmish sodir etish bilan bog'liq bo'lmasa, albatta, dastlab qonuniy harakat bilan xavfni bartaraf etishga urinib ko'rish kerak bo'ladi. Aks holda, hatto og'ir oqibatlariga sabab bo'luvchi xavf bartaraf etilgan bo'lsa ham, uning to'g'ridan to'g'ri jinoyatga qo'l urishi oxirgi zarurat doirasida sodir etilgan deb topilishga sabab bo'lmaydi.

Masalan, fuqarolarga pensiya va nafaqalarni tarqatish uchun uzoq qishloqlarga borishga majbur bo'luvchi bank xodimi qor bo'roni sababli harakatlanishning imkoni bo'lmaganidan tog'dagi bir kulbada qolib ketgan bo'lsa-yu, kuchli sovuqdan va qorong'ilikdan himoyalani uchun kulbada bo'lgan chiqindi buyumlarni yoki o'tinni yoqib isinishga urinmasdan pullarni yoqishi holatini oxirgi zarurat sifatida baholash imkonini bermaydi. Ayni misolda uning xavfni yengish uchun 3 ta varianti bor edi: o'tinlarni yoqib isinish, qog'oz chiqindilarini yoqib isinish va pullarni yoqib isinish. Demak, oxirgi zaruratning sanab o'tilgan barcha shartlariga amal qilish shaxsga mavjud vaziyatda ushbu huquqdan foydalanish imkonini beradi, biroq

hech bo'lmaganda bitta shartning ham bajarilishi imkoni bo'lmay qolsa, bu zarurat chegarasining buzilishini anglatadi.

Ikkinchi – mutanosiblik tamoyiliga ko'ra, yetkazilgan zararining aniq ko'rsatkichlari ishlab chiqilishi kerak. Tamoyil o'zida ikki ko'rsatkichni jamlagan: obyektiv hamda subyektiv ko'rsatkich. Ulardan birinchisi "Buzilishiga yo'l qo'yib berilgan huquq yoki manfaat o'zining sifat va miqdor darajasi bilan oldi olinganiga mosmidi?" degan savolga javob bersa, ikkinchisi "Shu kabi moslik subyekt tomonidan anglanganmidi?" kabi savol orqali aniqlanadi.

Xavf-xatarining tabiati va jinoyatning og'irligi o'rtasida muvozanatni saqlash kerak bo'lishi mumkin, bu esa ularning taqqoslani-shiga bog'liq.

Oxirgi zarurat holatida ijtimoiy munosabatlarning tartiblanishida aniq me'yorlar hech bir qonunda uchramasligi va bu imkonsiz ham ekani ko'p hollarda qilmishning surishtiruv, dastlabki tergov va sud bosqichida subyektiv baholanishga olib kelmoqda. Bu esa, fikrimizcha, roman-german huquq oilasi uchun yot. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 4-moddasidan joy olgan "Sodir etilgan qilmishning jinoyiligi, jazoga sazovorligi va boshqa huquqiy oqibatlari faqat Jinoyat kodeksi bilan belgilanadi" degan norma qonuniylik prinsipining talablariga ziddir. Aslida obyektiv ko'rinishga ega qilmish, ya'ni oxirgi zarurat va uning chegarasidan chiqish mutlaq subyektiv bahoga bog'liq bo'lib qolishi adolatni anglatmaydi. Qilmishning qonuniyligi yoki jinoyiligi qonunda o'rnatilgan tegishli alomatlarining tahlilidan kelib chiqishi kerak.

Qonunda huquqiylik doirasi buzilishiga olib keluvchi ikki me'yor sanalib, lekin huquqlar gradatsiyasi taqdim etilmasligi ayni masalada qonuniylik prinsipiga amal qilishning imkonini yo'qqa chiqaradi.

Yetkazilgan va oldi olingan zarar mutanosibligi yoki nomutanosibligini aniqlash imkonini beruvchi standartlar mustahkam-

lanmay turib, oxirgi zaruratni oxirgi zarurat chegarasidan chiqishdan ajratishning imkoni mavjud emas. Ko'plab yuridik adabiyotlarda bunday mezon sifatida zarar yetishining oldi olingan yoki zarar yetkazilgan huquq va manfaatlar ko'rsatiladi [5, 265-b.; 6, 100-b.]. Biroq huquqlar gradatsiyasini ularning muhimlik darajasiga ko'ra qanday belgilash mumkin degan savol tug'iladi. Bu savolga javob berish uchun huquq va manfaatlar tasnifini amalga oshirish kerak, o'z navbatida, uning mezonlari to'g'ri belgilanishi zarur.

Olimlar manfaatlar ustunligiga baho berishning xilma-xil shakllarni taklif qilganlar. G.M. Gexfenbaum bu mavzuni tadqiq etib, "yetkazilgan zarar miqdoriy va (yoki) sifat ko'rsatkichlari bo'yicha kamroq bo'lishi kerak", [7, 145-b.] degan to'xtamga kelgan. Uning nuqtayi nazaricha, ko'rsatilgan birinchi ko'rsatkich zarar aynan qay darajada kelib chiqqanligini, ikkinchisi jinoyat qonuni qaysi obyektini ko'proq himoyaga olganini aniqlashdan iborat.

T. Oreshkina "birlamchi manfaat" deganda davlatga ishora qilib, qolgan manfaatlar doim ikkilamchi ahamiyat kasb etishi [8, 17-b.] haqida fikr bildirgan bo'lsa, G.F. Xametdinova huquq va manfaatlar darajalanishi bo'yicha qiyinchilik yo'qligi, uning ketma-ketligi jinoyat qonuni obyektlarining joylashuviga mos ekani [9, 14-b.] haqida xulosaga kelgan.

V.N. Vinokurov har qanday chegaraning o'rnatilishiga qarshilik qilib, manfaatlarining to'liq yoki qisman ahamiyati o'rtasida qat'iy chegara bo'lmasligi, chunki ular bir qancha bog'lanishlar va o'zaro kesishishlar bilan aloqadorligi, ular orasidagi chegara nisbiy va harakatchanligini [10, 108-b.] ta'kidlaydi.

A.M. Stankevich yuqoridagi fikrga qo'shilmay, qonun, avvalo, fuqarolar uchun tushunarli va aniq bo'lishi kerakligini aytib, agar oddiy fuqaro uchun huquqlar sinflani-shi tushunarli bo'lsa, muammo yo'qligi, biroq agar aksi bo'lsa, mazkur masalani chuqur o'ylab ko'rish lozimligini [2, 128-b.] eslatadi.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligi ayni masalada obyektiv mezonga asoslangan, lekin aniqlashtirilmagan. Yuqorida nomlari sanalgan olimlar, bizningcha, faqat obyektiv mezonlarga tayanib, subyektiv jihatlarni tushirib qoldirganlar. Shaxsning subyektiv munosabati bor ekan, demak, uning qandaydir o'rni ham bo'lishi, holat yuzasidan uning ham mavjudligi inobatga olinishi kerak.

Bu fikrga kelishimizga sabab shundaki, kasal bolasini davolashga puli bo'lmagan onaning dorixonadan dori o'g'irlashi yoki musbat qon guruhiga ega qiz avtohalokatga uchrab ko'p qon yo'qotganida ota qon berishi mumkin bo'lgan odamning qarshiligiga qaramay qon olishi so'z borayotgan mezon ham ahamiyatli ekanini isbotlaydi.

Oxirgi zarurat holatida yetkazilgan zarar va oldi olingan zararni taqqoslash bo'yicha miqdorni anglatuvchi zarurat tamoyiliga e'tirozimiz yo'q. Ya'ni "ellik" doim "ellik bir"dan kam. Unga berilgan baho ham xuddi shu tartibda bo'ladi. Biroq zararining sifatini ham o'z ichiga qamrab olgan mutanosiblik tamoyili bo'yicha maxsus ketma-ketlikni bildiruvchi huquqlar piramidasini shakllantirish tarafdorimiz. Biz taklif etuvchi huquqlar darajalanishi qilmishlarni xususiyati va xavflilik darajasi bilan farqlashdan iboratdir. Unga ko'ra qilmishning sifati:

1) ijtimoiy xavfi kam < uncha og'ir bo'lmagan < og'ir < o'ta og'ir;

2) ijtimoiy xavfi kam holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < ijtimoiy xavfi kam holda qasd bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda qasd bilan xarakterlanuvchi tasnifga asoslanishi kerak.

Tadqiqot natijalari tahlili

Ba'zan shunday vaziyatlar uchraydiki, oxirgi zaruratning qonuniylik doirasi boshqa huquq sohalariga tegishli normalar bilan tartibga solinishi mumkin.

Mazkur o'rinda oxirgi zarurat murakkabligiga, sohalararo xususiyatiga ko'ra blanket

norma hisoblanishi tarafdori bo'lgan olimlarning [11, 43-b.; 2, 156-b.] fikriga qo'shilmamiz. Masalan, O'zbekiston Respublikasining O'RQ-550-sonli "Qurol to'g'risida"gi Qonuni 23-moddasi 4-qismida patronni o'qdonga yuborishga oxirgi zarurat holatida kimlar va nimalarni himoya qilish uchun ruxsat etilganligi, 26-moddasi 1-qismda qurol bilan muomalaga kirishish huquqiga ega bo'lganlarning oxirgi zarurat holatida qanday maqsadlar uchun qurolni qo'llashi mumkinligi to'g'risida normalar belgilanganligi yoki Parvozlar xavfsizligini nazorat qilish davlat inspeksiya boshlig'ining 2007-yil 12-sentabrdagi 141-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi samoviy hududida fuqaro va eksperimental aviatsiyasining parvoz qilish aviatsiya qoidalari" (O'zbekiston Respublikasi AQ-91)da fuqaro havo kemalarini tutib olish faqat oxirgi zarurat paytida qo'llanishi ko'rsatilganligi fikrimizga asos bo'la oladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi O'RQ-407-sonli Qonuni 17-moddasida bu organ xodimlarining huquqlari sifatida turar va noturar joylar, avtomobillar, umuman, mulk daxlsizligini zarurat yuzasidan buzish, aynan shu asosda shaxs erkinligini qisman cheklash kabilar ko'rsatilgani, navbatdagi moddada belgilangan holatlarda so'nggi imkon sifatida qanday obyektlar o'rab olinishi mumkinligi belgilangani, 20-moddasida "tashkilotlarning yoki fuqarolarning transport vositalaridan tabiiy ofat yuz bergan joyga borish, shoshilinch tibbiy yordamga muhtoj fuqarolarni tibbiy muassasalarga olib borish, jinoyat sodir etgan shaxslarni ta'qib qilish va ichki ishlar organlariga olib kelish, hodisa joyiga yoki ichki ishlar organlarining shaxsiy tarkibini jangovar trevoga bo'yicha to'plash joyiga borish uchun majburiy tartibda foydalanishi mumkin"ligi mustahkamlangani, 23-moddasida maxsus vositalarni qo'llash, 24-moddasida qanday xavf yuzaga kelganida o'qotar qurolni qo'llash mumkinligi belgilan-

ganini ham misollar sifatida keltirish mumkin.

Agar xavfning oldini olishga intilgan shaxs shu xavfga o'xshash faqat soni, miqdoriga ko'ra farqli obyektни nobud qilgan bo'lsa, holatga baho berish nisbatan oson kechadi. Yanada aniqlashtiradigan bo'lsak, masalan, biror mulkni xavfdan saqlab qolish uchun boshqa bir mulkka zarar yetkazish holati. Ayni paytdagi mualliflar bunday vaziyatlarda miqdoriy ko'rsatkichdan foydalanishni taklif qiladilar [12, 140-b.; 7, 147-b.]. Ularning fikricha, zarar teng bo'lib chiqmagan hollardan boshqa barcha holatlarning huquqqa mosligiga shubha bo'lmasligi kerak.

Zarurat bo'lgan holda majburiy yaratilgan zarar inson hayotiga oid bo'lsa, vaziyatga baho tubdan o'zgarishga uchraydi. Hayotlar to'qnashganda kimning hayoti muhimroqligi borasida olimlar aniq bir qarorga kela olishmagan.

Bugungi kunda omma oldida o'zini qurbon qilish bilan sodir etiluvchi xalqaro terrorizm, odamlarni garovga olish, odam o'g'irlash, havo kemasini noqonuniy egalashga aloqador jinoiy harakatlar soni tobora ortayotgani, bu esa kimni qutqarib qolish kerakligi borasida og'ir vaziyatlarni yaratayotgani muammoni chuqur tahlil etishni talab qiladi. Bu borada hozirgi zamon jinoyat-huquqiy nazariyasida yagona fikr mavjud emas. V.V. Merkurev "inson hayoti kolliziyasi"da oxirgi zarurat holatini ikki turga bo'ladi. Birinchi tur o'zida bir necha odamni bir yoki miqdoriy jihatdan kamroq odamlar hisobiga saqlab qolishni, ikkinchi tur esa A. shaxsni o'ldirish orqali B.ni qutqarib qolish [13, 31-b.] muammosini jamlagan.

"O'z hayotini saqlab qolish uchun o'zga shaxsni qurbon qilish mumkinmi?" degan savol "inson hayoti kolliziyasi" masalasida turgan birinchi muammo hisoblanadi. Olimlarning bu boradagi fikrlari keskin farq qiladi. Qonunchilik siyosati A. o'z hayotining qiymatini B. yoki C.ning hayotidan yuqori qo'yishiga va ular hayotiga tajovuz qilishiga yo'l qo'ymaslikdir. Shaxs oxirgi zarurat osti-

da o'zini qutqarish uchun begunoh odamni o'ldirishdan ko'ra, o'zi o'lishi kerak. Hayotning muqaddasligi va barcha hayotlarning tengligi doim ustun turishini [14, 659-b.] ta'kidlagan bir guruh olimlar bunday harakatlarni jinoyat deb hisoblasalar [15, 105-b.], boshqalari o'lim xavfini o'zidan boshqalarga o'tkazish jinoyat emas, biroq axloqqa zid harakat [16, 397-398-b.] ekanini ta'kidlaydilar.

Ikki teng hayotning to'qnashuvini juda aniq tasvirlagan S. Pufendorf nomi bilan "Pufendorf taxtasi" deb atalgan misol vaziyatga baho berish uchun maqbul misollardan biri deb hisoblaymiz. Misol quyidagicha keltirilgan: agar ikki shaxs ham oqibatda o'lishi aniq bo'lsa, ulardan biri o'zining jonini saqlab qolishga urinib ko'rish joiz. Kema halokati-dan so'ng uning qoldiqlaridan bo'lgan taxtani egallagan insonning boshqa birov ayni taxtaga osilib, o'zi bilan uni ham halok qilishga uringanida har qanday zo'rlik ishlatib taxtasini himoya qilishiga hech narsa to'siq bo'lmasligi kerak [17, 330-b.].

2000-yil Angliyada ko'rilgan yana bir misolga ko'ra, bir-biriga qo'shilgan holda tug'ilgan egizaklar Meri va Jodi (Siam egizaklari) bo'yicha tibbiy xulosalarda agar ular ajratilmasa, ikkisi ham o'lishi, lekin ajratish operatsiyasi Merining o'limiga olib kelishi, Jodi esa yashab qolishi mumkinligi ko'rsatilgani sababli jarroh Jodining hayotini saqlab qolishning yagona yo'li bo'lgan operatsiyani amalga oshiradi [18, 480-b.]. Jarrohning qilmishini oxirgi zarurat sifatida baholash jamoatchilikda kuchli norozilik keltirib chiqaradi.

O'z hayotini saqlab qolish uchun o'zga shaxsni qurbon qilishni qonuniy, deb hisoblovchi N.S. Tagansev: "Men, shubhasiz, o'zimni qutqarish uchun boshqani hayotidan mahrum etishim mumkin" [19, 555-b.], – degan fikrni ilgari surgan. V.A. Blinnikov ham shunday qarashni yoqlagan [12, 140-b.]. O'z hayotini ustun ko'rib, o'zgani nobud qilish taqiqlanishini asoslashga uringan olimlar ham uchraydi, masalan, V.A. Vladimirov va

Y.I. Lyapunovlar: “O‘zganing hayoti evaziga hayotini saqlab qolish qasddan qilingan qotillik deb baholanishi lozim, hattoki bu uning uchun yagona najot vositasi bo‘lsa ham”, – deya fikr bildirishgan [20, 82-b.]. Yuqoridagi fikrlarga qarshilar safida bo‘lgan A.V. Nikulenko ham “barcha insonlar hayoti tengligi sababli, hatto o‘zining hayotini saqlab qolish uchun ham boshqa inson hayotini qurbon qilish mumkin emas”ligini [21, 275-b.] ta’kidlagan.

Tadqiqotimiz jarayonida olib borilgan so‘rovnoma natijasiga ko‘ra, ishtirokchilarning 40,3 foizi A. hamda B. hayoti doim tengligi sababli bu holda sodir etilgan harakat qonuniy bo‘la olmasligi tarafdori bo‘lgan. 58,4 foiz ishtirokchi esa bunday holatda oxirgi zarurat chegarasi buzilishini ko‘rsatib o‘tgan. Faqat respondentlarning kam qismi o‘z hayotini asrash uchun boshqani nobud qilish holatini qonuniy hisoblab, qonun hech kimdan o‘zini o‘limga mahkum qilishi lozimligini talab qila olmasligini fikrlariga asos qilib ko‘rsatishgan.

Bizningcha, har qanday shaxsning hayotini, u kim bo‘lmasin (kasal, sog‘, yaxshi, yomon), yana boshqa shunday ikkinchi shaxsnikidan ustun yoki kamroq deb baholab bo‘lmaydi. Qonun adolatni ta‘minlash va jamoat tartibini saqlash uchun imkon qadar hayotning muqaddasligini qo‘llab-quvvatlashi kerak. Zararning tengligi yaqqol ko‘rinib turgan ekan, bu masala yuzasidan oxirgi zarurat borligi tan olinmasligi shart.

Bir odam hayotini qurbon qilib, ikki yoki bir qancha odamlarning hayotini saqlab qolish holatida oxirgi zarurat mavjud bo‘la oladimi degan savolga ko‘plab olimlar “bo‘lishi mumkin” deb javob berishgan [7, 145-b.; 22, 177-b.]. Ularning barchasi o‘z fikrlarida faqat miqdoriy ko‘rsatkichni asos qilib keltirganlar.

Fikrimizcha, bu masalani hal qilishda oxirgi zarurat qonuniyligi chegaralarini aniqlashning faqat miqdoriy ko‘rsatkichidan foydalanish nomaqbuldir. Miqdoriy darajada ustunlik qiluvchi hayotlarni asrab qolishga intilib

bir inson o‘limiga yo‘l qo‘yish quyidagi asoslarga ko‘ra taqiqlanishi lozim.

*Birinchi*dan, qonun faqat oxirgi zaruratni emas, zaruriy mudofaani ham inson huquqi deb baholagan va har biri uchun xos alomatlarini sanab o‘tgan. Zaruriy mudofaa huquqi qonunga xilof tajovuz mavjud sharoitda yuzaga kelar ekan, qonuniy harakatlarga nisbatan mazkur huquq mavjud bo‘la olmaydi. Misol sifatida eng ko‘p keltiriladigan bir necha alpinistning hayotini saqlab qolish uchun yordamga muhtoj holatda osilib turgan alpinistning arqonini uzib yuborish vaziyatini eslash kifoya. Agar bu vaziyatda osilib turgan alpinistning hayotiga tajovuz qilish huquqqa mos deb topilsa, ayni alpinistda zaruriy mudofaa huquqi vujudga kelmaydi. Biroq o‘zini o‘ldirmoqchi bo‘lishganini anglaganida mudofaalanish maqsadida yuqoridagilardan birini otib qo‘yish holati zaruriy mudofaa doirasida bo‘lgan, deb tan olinishi kerak.

Shunday ekan, “inson hayoti kolliziyasi” – ko‘pchilikni qutqarish uchun bir odamni qurbon qilish holati formal ravishda hal qilinmasligi kerak [6, 115-b.] deb hisoblovchi mualliflarning fikriga qo‘shilmay bo‘lmaydi.

Faqat miqdoriy ko‘rsatkichni qo‘llab oxirgi zarurat holatini aniqlash va bir necha kishining hayoti bir shaxs hayotidan ko‘ra muhimroq deb hisoblash to‘g‘ri emas va axloqqa zid (*immoral*)dir [23, 37-b.]. Bundan tashqari, zaruriy mudofaa misolida ko‘rsatilganidek, bunday holat amaldagi qonunchilikka ziddir.

*Ikkinchi*dan, bu masalaga qonun aslida javob taqdim etib bo‘lgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining Muqaddimasida inson hayoti va boshqa huquqlari oliy qadriyat hisoblanishini tan oluvchi insonparvar demokratik davlatni qurish maqsad sifatida belgilangan. Asosiy qonunimizning 13-moddasida ham hayot barcha ne‘matlar ichida eng oliysi ekani sababli u insondan ajratib bo‘lmas huquq deb e’tirof etilgan, 25-moddasida “Yashash huquqi har bir insonning ajralmas huquqidir va u qonun bilan muhofaza qilinadi. Inson hayotiga suiqasd qi-

lish eng og'ir jinoyatdir” kabi ustuvor normalar qayd etilgan. Demak, normalarni sharhlash shunday xulosaga olib keladi: mamlakatimizda hayotdan mahrum qilishdan ham og'ir jinoyat mavjud emas.

O'zbekiston Respublikasining “Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida”gi Qonuni 9-moddasida O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati vakolatlaridan biri sifatida “chegara oldi mintaqasida va chegara oldi zonasida terrorchilarni, terrorchilik guruhlarini aniqlash, zararsizlantirish, qarshilik ko'rsatilgan taqdirda esa ularni yo'q qilish choralarini ko'rish” keltirilgan. Qonunning 17-moddasida esa “agar terrorchilar bilan muzokaralar o'tkazish natijasida ular terrorchilik harakatini to'xtatishga rozi emasligi sababli muzokaralardan ko'zlangan maqsadga erishish mumkin bo'lmasa hamda jismoniy shaxslar hayoti va sog'lig'iga aniq tahdid saqlanib turgan bo'lsa, terrorchilarni zararsizlantirish va yo'q qilish yuzasidan zarur choralar ko'rilishi” mustahkamlangan. Bizningcha, bu norma terrorga javob turini tanlashda inson hayoti miqdorini taqqoslash lozimligi qoidasi o'rnatilganini bildirmaydi. Ushbu qonun matnida terrorchilarni qirib yuborish sharti ular “qarshilik ko'rsatgan” bo'lishlari, real tarzda namoyon bo'lgan “aniq tahdid saqlanib turgan” bo'lishi kabi jumlar bilan bayon qilingan. Shunga ko'ra, bu o'rinda oxirgi zaruratning emas, balki zaruriy mudofaaning rasmiy belgilari ko'zga tashlanadi. Insonlarning bir qanchasini qutqarish uchun boshqa birini halok qilish (zaruriy mudofaa belgilari bo'lmagan holatda) amaldagi jinoyat qonunchiligiga muvofiq oxirgi zarurat chegarasidan chiqish, deb topilishi lozim.

Fikrimizga asos qilib, so'rovnoma natijalarini keltirib o'tishni lozim topdik. Natijalarga ko'ra, yuqoridagi mavzuga aloqador savolga 42,9 foiz respondent xavf hayot bilan bog'liq bo'lganda oxirgi zarurat cheklovsiz tatbiq etilishi mumkin emasligini, bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining talablariga zid ekanini ko'rsatgan. Shuningdek, so'rovnoma

ishtirokchilarining 42,9 foizi yashash huquqidan har qanday holatda ham mahrum etish qonuniy bo'lishi mumkin emas deb hisoblab, bu holatda oxirgi zarurat chegarasidan chetga chiqish mavjud bo'lishini ta'kidlagan. Faqatgina 14,2 foiz ishtirokchining fikricha, bunday holatda oxirgi zarurat mavjud bo'la oladi.

Bizningcha ham, ikki zararni taqqoslash vaziyatida miqdor barcha holda ham muhim sanalmaydi, inson hayoti masalasida uning qo'llanishi mumkin emas. Imre Bekesning ta'biri bilan aytganda, inson hayotiga bo'lgan xavf masalasida mutanosiblik qilmishning oqlanishiga asos bo'lmaydi [24, 181-b.].

Na xorijiy davlatlar jinoyat qonunchiligida va na bizning qonunchiligimizda oxirgi zarurat holatida shaxs o'limiga sabab bo'lish oqlanmaydi. Dunyo amaliyotida eng yuqori instansiyalar ham bu qilmishni himoyalashdan tiyilganini uchratish mumkin.

Quyida eng mashhur misollardan birini keltirib o'tmoqchimiz. XIX asrda Britaniyada ko'rilgan “Qirolicha Dudli va Stefenga qarshi” (the Queen versus Dudley and Stephens) ishiga ko'ra, janubiy Atlantika okeanida cho'kkan “Mignonette” kemasidan qayiqda qutulib qolgan 4 shaxs – kapitan Dudli, uning birinchi yordamchisi Stefen, dengizchi Bruks va 17 yoshli yetim yugurdak (yunga) Richard Parker qayiqda o'tgan 8-kunida umuman suv va ovqatsiz qolishgach, 20-kuni dengiz suvini ichib qo'ygani uchun betob bo'lgan Parkerni o'ldirishadi va 4 kun davomida go'shtini yeb, qonini ichib jon saqlashadi. 24-kun nemis kemasi ularni qutqaradi va Angliyaga olib boradi. Angliyada bo'lib o'tgan sudda mazkur qilmish sodir etilmaganida ehtimol 4 kishi barchasi ham o'lishi mumkinligi inkor etilmagan bo'lsa-da, sud ularni qotillikda aybdor deb topgan va o'limga hukm qilgan [25, 22-b.].

Oxirgi zarurat holatini yanada oydinlashtirish uchun savollar tug'iladi: 19-kuni lotereya o'ynalsa-yu, Parker yutqizganida uni o'ldirishsa, vaziyat o'zgargan bo'larmidi? Parkerning o'z xohishi bilan uni

o'ldirishganida-chi? Dengiz suvini ichgani uchun o'zi kasal bo'lgan Parkerning o'lishini kutish kerakmidi?

Fikrimizcha, yuqoridagi hollarda ham uni o'ldirish jinoyat bo'lib qolaverardi, sababi shundaki, Britaniyada ham, O'zbekistonda ham evtanaziyaga yo'l qo'yilmaydi va birovning o'z joniga qasd qilishiga yordamlashgan barcha jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Deylik, shifokor bitta sog'lom odamni chorasizlikdan o'ldirib, tana a'zolarini 3 ta bemor hayotini saqlab qolish uchun transplantatsiya qilsa va ushbu vaziyatga oxirgi zaruratni vaj qilib ko'rsatsa, bu qilmish asosli bo'la oladimi? Bu vaziyatda mazkur bir shaxsning hayoti 3 ta shaxsning hayotga bo'lgan huquqidan kamroq muhofaza qilingan deyish mumkinmi? Albatta, yo'q. Bizningcha, insonlar hayotini taqqoslash mumkin emas, har bir insonning hayoti boshqa inson hayoti bilan taqqoslab bo'lmaydigan eng muhim ne'matdir.

Masalan, Germaniyada ko'rilgan ishga ko'ra, shifokor bir nogironni o'ldirishi bilan bir qancha o'zga nogiron shaxslarning hayotini saqlab qoladi. Himoya tomon bir qancha nogironlarning muqarrar o'limi shu orqali saqlab qolinishi mumkin bo'lgani haqida keltirgan dalillarni sud inkor etgan va sudlanuvchiga hukm o'qilgan [26]. *Jonatan Herring*ning fikricha, bu kabi vaziyatni qo'llovchilar juda kam [14, 757-b.] bo'lib, bu oxirgi zaruratning amaliy hamda nazariy muammolariga borib taqaladi.

AQShda ko'rib chiqilgan halokatga uchragan kema bilan bog'liq ishda kapitanning 14 erkak yo'lovchini qolgan yo'lovchilarni saqlab qolish uchun o'limga mahkum etishi yoqlanmagan. Portga kelgach, Xolms qotillikda ayblanib javobgarlikka tortilgan va aybdor deb topilgan. AQSh prezidenti ham uni afv etishdan bosh tortgan [27, 6-b.].

Biroq G'arb huquqshunoslari orasida Nyu Yorkdagi Jahon savdo markazi binolarining vayron qilinishi bilan bog'liq hodisadan so'ng o'g'irlangan samolyotlarni havoda urib tushirishni, bunda hatto begunoh yo'lovchilar va

ekipaj a'zolari o'limi yuzaga kelishi xavfi aniq bo'lsa ham, qonuniy harakat [28, 273-274-b.] deb hisoblovchilar mavjud.

Oxirgi zaruratga oid normalarning eng yaxshi ifodasi Germaniya qonunchiligida taqdim qilingan, deyish mumkin. Germaniya JKda bir emas ikki turdagi oxirgi zarurat mavjudligi bayon qilinadi. Ularning birinchisi himoyaga olingan obyekt voz kechilganidan sezilarli darajada ustun bo'lgan holatni qonuniy deb topadi, demak, qilmishda g'ayriqonuniylik uchramaydi. Ikkinchi shakldagi oxirgi zarurat shaxsni aybsiz deb topilishiga emas, balki uni qisman kechirishga qaratilgan oxirgi zarurat qoidasini qamrab oladi.

Hatto 2001-yil 11-sentabrida terroristlar tomonidan qo'lga kiritilgan samolyotlar urib tushirilib, yuzlab odamlarning hayoti saqlab qolingan bo'lganida ham, GFR Jinoyat kodeksining 34-moddasi qoidasiga ko'ra, bu harakatlar qonuniy deb hisoblanmagan bo'lardi, sababi, GFR qonuniga ko'ra har bir insonning hayoti miqdorning ahamiyati bo'lmagan oliy ne'mat sanaladi [29, 61-b.].

E. Shmidxozerning ushbu qarashi, bizningcha, e'tiborga arziydi: "Aybni bartaraf etadigan holatlar bo'yicha biz subyektning ichki (hissiy) aybini o'ziga xos tarzda kamaytiradigan tegishli kechinmalarini (aqliy) tushunamizki, aslida huquqiy jihatdan ayb mavjud bo'lsa-da, ayni vaziyatda ayb mavjudligi inkor qilinadi" [30, 203-b.].

Bizningcha ham, oxirgi zarurat cheki va chegarasi bo'lmagan institut bo'lib, uning qoidalari asosida ba'zan jazoni va ba'zan javobgarlikni inkor qilish mumkin. Ushbu institutning o'ta foydali ekani va u taqiqlangan qilmishni bajarishdan iborat bo'lsa-da, aslida ijobiy maqsad yo'lida sodir etilishi, bu jazo istisno etilishi kerakligini fikrimizga asos sifatida keltirmoqchimiz.

Xulosalar

Yuqoridagi tahlil natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, yuqorida aniqlanganidek, oxirgi zaruratda qilmish doim ijobiy ba-

hoga ega bo'lmay, ba'zan noqonuniy deb topilishi ham kuzatilishi mumkin. Aynan mazkur hollarda o'ziga nisbatan tajovuzni sezgan shaxs uchun boshqa huquq, ya'ni zaruriy mudofaa huquqi kelib chiqaveradi. Oxirgi zarurat holati mavjudligi fakti huquq va manfaatlariga xavf yuzaga kelgan shaxs uchun zaruriy mudofaa huquqi istisno etilishini anglatmaydi.

Ikkinchidan, yetkazilgan hamda oldi olingan zararni aniqlashda, ya'ni oxirgi zarurat holatida yetkazilgan asosli zarar miqdorini aniqlashda huquqlar gradatsiyasi jinoyatlarining tasnifiga muvofiq quyidagi ketma-ketlik asosida baholanishi lozim:

a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan < uncha og'ir bo'lmagan < og'ir < o'ta og'ir.

b) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan holda qasd bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda ehtiyotsizlik bilan xarakterlanuvchi < uncha og'ir bo'lmagan holda qasd bilan xarakterlanuvchi.

Uchinchidan, oxirgi zaruratning qonuniylik shartlari faqat jinoyat huquqi bilan emas, balki boshqa huquq sohalariga tegishli normalar bilan tartibga solinishi ham mumkin. Mazkur o'rinda oxirgi zarurat murakkabligiga, sohalararo xususiyatiga ko'ra blanket norma ekanini inkor etishning imkoni yo'q.

To'rtinchidan, inson hayoti masalasida bir inson hayotini himoya qilish maqsadida ikkinchi inson hayotini qurbon qilish holatlari qonuniy harakat sifatida tan olinmaydi. Shu bilan bir qatorda, bir inson hayotini qurbon qilish orqali bir necha hayotlar qutqarib qolinishi hollarida ham oxirgi zarurat chegarasidan chiqish yuzaga kelgan bo'laveradi.

Beshinchidan, terrorchilarni zararsizlantirish va yo'q qilish yuzasidan zarur choralar ko'rilishi bilan bog'liq norma terrorga javob qaytarish jarayonida inson hayoti miqdorini taqqoslashga qaratilgan. Shuni inobatga olib, bu kabi hollarda oxirgi zarurat normasi qo'llanishi mumkin emas. Inson hayotiga bo'lgan xavf masalasida mutanosiblik tamoyili asosida qilmish oxirgi zarurat qoidalariga havola etilishi qonun normalariga zid hisoblanadi. Terrorchilarni qirib yuborish bilan bog'liq choralar qo'llanishi uchun ular "qarshilik ko'rsatgan" bo'lishlari, real tarzda namoyon bo'lgan "aniq tahdid saqlanib turgan" bo'lishi lozimligi holatlarini inobatga olib, bu holatda oxirgi zarurat emas, balki zaruriy mudofaa normalari qo'llanishi lozim. Insonlarning bir qanchasini qutqarish uchun boshqa birini halok qilish zaruriy mudofaa belgilari rasman mavjud bo'lganda yo'l qo'yilishi mumkin, biroq oxirgi zarurat qonuniy shartlari har qanday vaziyatda bu kabi choralar qo'llanishiga yo'l qo'ymaydi.

Oltinchidan, oxirgi zarurat holatida yetkazilishiga yo'l qo'yilgan zararining chegarasi qat'iy bo'lib, ulardan har qanday og'ish yuzaga kelganda, ya'ni zarar miqdori oshib ketishi emas, balki teng bo'lib qolgan hollarda ham qilmish javobgarlikni istisno eta olmaydi. Biroq yuqorida tahlil qilingan muammolarning keng qamrovli ekanini, ilg'or xorijiy davlatlar, jumladan, Germaniya tajribasini inobatga olib, oxirgi zarurat ba'zan javobgarlikni istisno etishi va ba'zan shaxs qilmishi uchun javobgar bo'lib qolgani holda uning qilmishi jazoni istisno etishi mumkin ekanini nazariy jihatdan tan olish lozim.

REFERENCES

1. Pudovochkin Y.Y. Ucheniye o prestuplenii [The Doctrine of Crime]. Moscow, 2010, p. 276.
2. Stankevich A.M. Predely pravomernosti krayney neobkhodimosti [The Limits of Legality in Cases of Extreme Necessity]. Moscow, 2011, p. 120.

3. Lisak N.V. Kommentariy k ugovnomu kodeksu RF: rasshirennyy ugovno-pravovoy analiz s materialami sudebno-sledstvennoy praktiki [Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation: Expanded Criminal-Legal Analysis with Materials from Judicial and Investigative Practice]. V.V. Mozyanov (Ed.). Moscow, 2004, p. 75.
4. Barclay G. Necessity and coercion in Scots criminal law: a critical analysis. 2022, p. 262. Available at: <https://theses.gla.ac.uk/82797/>
5. Milyukov S.F. Ensiklopediya ugovnogo prava. Obstoyatelstva, isklyuchayusshiye prestupnost deyaniya [Encyclopedia of Criminal Law. Circumstances Excluding the Criminality of an Act]. St. Petersburg, 2007, vol. 7, p. 265.
6. Pleshakov A. M., Shkabin G. V. Institut krayney neobkhodimosti v rossiyskom ugovnom prave [The Institute of Extreme Necessity in Russian Criminal Law]. Moscow, 2006, p. 240.
7. Gexfenbaum G. M. Kraynyaya neobkhodimost v ugovnom prave [Extreme Necessity in Criminal Law]. Stavropol, 2002, p. 165.
8. Oreshkina T. Kraynyaya neobkhodimost kak obstoyatelstvo, isklyuchayussheye prestupnost' deyaniya. Ugovnoye pravo [Extreme Necessity as a Circumstance Excluding the Criminality of an Act. Criminal Law]. 1999, vol. 3, p. 17.
9. Khametdinova G.F. Ugovno-pravovaya kharakteristika krayney neobkhodimosti [Criminal-Legal Characteristics of Extreme Necessity]. Tyumen, 2007, p. 22.
10. Vinokurov V. N. Kraynyaya neobkhodimost' kak obstoyatel'stvo, isklyuchayussheye prestupnost' deyaniya [Extreme Necessity as a Circumstance Excluding the Criminality of an Act]. Ryazan, 1999, p. 202.
11. Dmitrenko A.P. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya, v ugovnom prave Rossii: osnovy teorii, zakonodatel'noy reglamentatsii i pravoprimeneniya [Circumstances Excluding the Criminality of an Act in Russian Criminal Law: Foundations of Theory, Legislative Regulation, and Law Enforcement]. Moscow, 2011, p. 51.
12. Blinnikov V.A. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya, v ugovnom prave Rossii [Circumstances Excluding the Criminality of an Act in Russian Criminal Law]. Stavropol, 2001, p. 140.
13. Merkurev V.V. Zashchita bezopasnosti cheloveka i yego zhiznedeyatel'nosti [Protection of Human Safety and Vital Activity]. Moscow, 2006, p. 448.
14. Jonathan H. Criminal law: Text, cases, and materials. Fifth edition. Oxford University Press, 2012, p. 659.
15. Slutskiy I.I. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye ugovnuyu otvetstvennost' [Circumstances Excluding Criminal Liability]. Leningrad, Leningrad University Press, 1956, p. 105.
16. Shargorodskiy M.D. Izbrannyye raboty po ugovnomu pravu [Selected Works on Criminal Law]. St. Petersburg, Legal Center Press, 2003, p. 570.
17. Knud H. The elements of universal jurisprudence. Natural law and enlightenment classics. Wisconsin, Liberty fund Publ., p. 330.
18. WLR, 2001. Available at: <https://www.e-lawresources.co.uk/re-a-conjoined-twins-2001>
19. Tagantsev N.S. Russkoye ugovnoye pravo [Russian Criminal Law]. Moscow, 1994, vol. 1, p. 555.
20. Vladimirov V.A., Lyapunov Yu.I. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost deyaniya [Circumstances Excluding the Criminality of an Act]. Moscow, 1970, p. 120.
21. Nikulenko A.V. Obstoyatel'stva, isklyuchayusshiye prestupnost' deyaniya: kontseptual'nyye osnovy ugovno-pravovoy reglamentatsii [Circumstances Excluding the Criminality of an Act: Conceptual Foundations of Criminal-Legal Regulation]. St. Petersburg, 2019, p. 275.
22. Khametdinova G.F. Ugovno-pravovaya kharakteristika krayney neobkhodimosti [Criminal-Legal Characteristics of Extreme Necessity]. Tyumen, 2007, p. 220.
23. Krylova N., Pavlova N. Kraynyaya neobkhodimost' v meditsinskoj deyatel'nosti: nekotoryye voprosy prakticheskogo primeneniya [Extreme Necessity in Medical Practice: Some Issues of Practical Application]. 2005, vol. 1, pp. 41–44.

24. Imre B. General Part of Criminal Law. Budapest, Tankönyvkiadó Publ., 1974, p. 181.

25. Walker A. Is eating people wrong?: Great legal cases and how they shaped the world. Cambridge University Press, New York, 2011, p. 22. Available at: <https://assets.cambridge.org/97811070/00377/>

26. Federal High Court of Germany. New Legal Weekly, 1953, p. 513. Available at: <https://beck-online.beck.de/>

27. Dreadful Sh. The Times. London, 1841, p. 6.

28. Smith J. Criminal Law. 10th ed. London, 2002, p. 1068.

29. Mitsch W. Weber-FS. P. 61. Available at: <https://www.gieseking-verlag.de/festgaben>

30. Jalinskiy A.E. Sovremennoye nemetskoye ugolovnoye pravo [Modern German Criminal Law]. Moscow, 2004, p. 560.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2025-YIL 1-SON

VOLUME 5 / ISSUE 1 / 2025

DOI: 10.51788/tsul.jurisprudence.5.1.